
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.1'04-94.09

DOI 10.31654/2520-6966-2021-18f-103-5-13

Вострецова К. О.

аспірантка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

e-mail:katherinevostretsova@gmail.com

Образ князя в давньоруських літописах (на прикладі «Повісті минулих літ»)

У статті розглядається художній образ князя в «Повісті минулих літ». Основний зміст статті зосереджений на ставленні літописця до князя та відображенні цього ставлення в тексті. Автор повісті будує текст за допомогою антиномій: ієрархічність та єдність, особисті та загальнодержавні інтереси, князь як лідер і як залежний від думки бояр та містян. Літописець балансує між протилежними судженнями, намагаючись сконструювати врівноважений та виважений князівський образ. Часто він засуджує певні князівські вчинки, а іноді – схвалює те, що йде на користь державі. А по смерті князя пише некрологи – похвальні слова – де згадано обставини загибелі та поховання, зовнішній вигляд князя, його риси характеру, стосунки з церквою тощо. Влучними є й нечисленні уривки змалювання емоцій князя на сторінках Повісті. Літописець просто описує певну емоцію володаря, безпосередньо називаючи її, передає емоційний стан за допомогою експресивних жестів князя, показує емоційне напруження через діалогічне мовлення або ж його відсутність, бездіяльність. Такий численний арсенал способів зображення правителя у тексті говорить про те, що автор літопису ще не до кінця усвідомлював всіх складових образу князя, тобто ще не існує чіткого уявлення князівської влади. Літописець на сторінках Повісті тільки відшуковує та конструює ідеальний образ руського князя.

Ключові слова: *Повість минулих літ, літопис, князь, образ князя, зображення емоційного стану, художній образ.*

«Повість минулих літ» – прийнята в науці назва літописного зводу, створеного на початку XII ст. Головна увага автора зосереджена на руських князях. На тлі історичних подій автор зображує князя таким, яким би він хотів його бачити, або – яким князь має бути чи не має

бути [1, с. 353–363; 2, с. 113–121]. Багато дослідників аналізували постать князя в «Повісті минулих літ» з різних аспектів. Так, історик А. П. Толочко розглядає постать руського князя з точки зору князівської влади, права власності та ідеології [3]. Т. Л. Вілкул у монографії «Люди и князь в древнерусских летописях» говорить про князя як про частину соціуму, ставлячи його поруч з боярами, містянами, дружиною, визначає їхні стосунки, поведінку, соціальні ролі [4]. У статті «Заметки по персоналогии Повести временных лет» А. С. Дьомін аналізує зображення окремих князів літопису визначаючи їхні головні характерні риси [5]. З літературного ракурсу образ князя вивчав і Д. С. Лихочов у книзі «Человек в литературе Древней Руси», де пише про літературні стилі часів Русі (монументальний та епічний) і як вони впливали на зображення князя в текстах [6].

Здебільшого науковці роблять історичні розвідки, у яких відділяються історичні моменти від художніх, намагаючись реконструювати та показати реальний образ руських князів [2; 7; 8; 9; 10]. Але досі не було зроблено комплексного вивчення саме художнього образу князя у літописах. Художній образ не є ідентичним відображенням свого історичного прототипу, а лише демонструє авторські погляди на постать князя, його місце і роль в суспільстві, яким він має і не має бути.

Літописець говорить про факти, переказує легенди, казання, але поруч із цим намагається для себе і читача віднайти й поміркувати про ті риси та характеристики, які мають бути притаманні, на його думку, руському князю. Виявити їх можна через дослідження письменницького методу літописця щодо зображення князя.

Найважливішими, на погляд автора, є ідеї князівського роду та ієрархічності князів, ідеї старшинства князя над іншими, молодшими, князями. Літописець постійно повторює, що князь має *«княжити въ родъ своемъ»*, сини мають слухатись батька, молодші мають підкорятись старшим тощо. З іншого боку, цій ідеї протиставляється ідея єдності всіх князів. Для літописця важливим є князювання *«брата вкупъ»*, єднання князів руських. Вся «Повість минулих літ» є великою дихотомією або протиставленням верховенства роду й старшинства, з одного боку, та ідеї єдності князів руських, з іншого: *«да нонъ отсель имемъся въ едино сердце и блюдемъ Русьскыя земли, каждо да держить отчину свою»* 1097 р. [11, с. 109].

Другою важливою антиномією у «Повісті минулих літ» є протиставлення особистих інтересів державним: *«и повелъ Василко исъчи вся, и створи мщенье на людехъ неповинныхъ, и прольях кровь*

неповинну» 1097 р. [11, с. 113] – приклад власних інтересів; «*почто вы распря имата межю собою? а поганіи гублять землю Русьскую; послѣди сяуладита, и нонѣ поидита противу поганымъ*» 1093 р. [11, с. 93] – приклад державних інтересів.

Часто літописець пише про князя як про лідера, про того, хто веде за собою інших і сам приймає важливі рішення незалежно від інших. Але такому образу протиставляється інший князь, який дослухається до дружини, воеводи або містян (клян чи новгородців). Автор Повісті ніби вагається, що краще для князя, і тому пише про самостійність і незалежність князя як про гарну рису «*се же видѣвще дружина его, мнози крестишася*» 988 р. [11, с. 47], і як про таку, що може зашкодити Русі. Усі ці важливі для автора риси він згадав ніби між рядків, вони є розпорошеними по всіх оповідях.

Досить часто автор літопису засуджує князів та їхні вчинки, коли дії князя не йдуть на користь Русі, наприклад, «*и послаша Кіяне къ Святославу, глаголюще: «ты, княже, чужоя земли ищещи и блюдеши, а своя ся охабивъ, малы бо насъ не взяша Печенгзи, мать твою и дѣти твои*» 968 р. [11, с. 28]. Поряд із засудженням є й схвалення: «*на придущее лѣто вложи Богъ мыслъ добру въ Русьскыѣ князи, умыслиша дерзнути на Половцѣ*» 1102 р. [11, с. 117].

Прославляння трапляється в так званих похвальних словах, якими супроводжено записи про смерті князів [12]. Так, про смерть Мстислава літописець пише: «*Мъстиславъ изиде на ловы, разболъся и умре, и положиша и въ церкви у святого Спаса, юже бѣ самъ заложилъ; бѣ бо въздано ея при немъ възвыше яко на кони стояще досящи. Бѣ же Мъстиславъ дебелъ тѣломъ, чермень лицемъ, великыма очима, храборъ на рати, милостивъ, любяше дружину повелику, имгъня не щадяше, ни питья, ни гденья браняше*» 1036 р. [11, с. 65].

Всі похвальні слова складаються з декількох елементів:

- обставини смерті, де поховано князя і коли;
- реакція народу та родини (про смерть Ярополка «*изиде противу ему благовѣрный князь Всеволод съ своима сынѣма ... и вси боляре, и блаженный митрополит Іоанъ съ черноризци и съ просвутеры, и вси Кіяне великъ плачь створиша*» 1086 р. [11, с. 88]);
- авторський опис зовнішності князя, його характеру, ставлення до церкви тощо («*Сій бо благовѣрный князь Всеволодъ ... въздая честь епископомъ и презвутеромъ, излиха же любяше черноризци, подаяше требованье имъ*» 1093 р. [11, с. 92]).

Таких слів у літописі декілька, і хоча вони є однотипними, проте двох однакових немає. У кожному такому слові автор може згадати тільки про обставини смерті та поховання князя, дати свою характеристику діяльності князя (*«си бысть предътекушія крестьяньстгъ земли аки деньница предъ солнцемъ и аки заря предъ свѣтомъ»* 969 р. [11, с. 29]), або ж додати опис зовнішності чи характеру. У кожному з них можуть по-різному поєднуватись складові елементи, деякі елементи можуть не бути згадані або ж слово може складатись тільки з одного-двох елементів. Літописець характеризує кожного князя по-своєму і кожного разу наголошує лише на тих рисах, які здаються йому найважливішими в розкритті того чи іншого образу.

Разом з таким прямим описом князя у літописі є й інший спосіб його зображення – це розкриття характеру через показ емоційного стану героя. У тексті Повісті показано дуже мало емоцій князя, основна увага літописця звернена на його вчинки та їх мотиви. Але розгляд цих нечисленних моментів дає змогу більш повно розкрити той ідеальний образ князя, який прагнув змалювати автор.

Найчастіше емоційний стан князя літописець передає звичайним описом. Так, у Повісті неодноразово згадано плач князя, що у більшості випадків пов'язаний зі смертю родича: *«се слышавъ Глгъбъ, възни велми съ слезами, плячяся по отци, паче же по братгъ, и нача молитися съ слезами»* 1015 р. [11, с. 59]. Також плач може бути пов'язаний з каяттям та розпачем, плачем супроводжується молитва та слова до Бога: *«и съдѣящу ему, узрѣ Василко Торчина остряша ножъ, и разумгъ, яко хотять и слгплити, възпи къ Богу плачемъ великимъ и стенаньемъ»* 1097 р. [11, с. 111].

Друга емоція, яку частіше показує літописець, – це радість. З радістю княгиня Ольга, а пізніше і князь Володимир, приймають християнство: *«Просвѣщена же бывъши, радовашеся душею и тгъломъ»* 955 р. [11, с. 26]. І з радістю князь Ярослав споглядає, як розбудовуються церкви та розповсюджується віра християнська: *«Радовашеся Ярославъ, видя множество церквей и люди хрестьяны згъло»* 1037 р. [11, с. 66].

Літописець часом не називає напряду саму емоцію, але вкладає її у виразний емоційний жест князя. Наприклад, у момент розмови Володимира з філософом під час згадки про мусульман Володимир *«плюну на землю, рекъ: нечисто дгъло есть»* 986 р. [11, с. 37]; обачність та обережність у відмові філософу в негайному прийнятті християнства автор показує через емоційний жест щирості: *«Володимеръ же положи [руку] на сердци своемъ, рекъ «пожду и*

еще мало», хотя испытати в всѣхъ вѣрахъ» 968 р. [11, с. 45]. А в момент, коли Віщий Олег дізнається, що кінь його вже помер, хоча, за волхвуванням, цей кінь мав убити Олега, той тільки сміється з волхвів: *«Олеґъ же посмѣяся и укори кудесника ркя: то тѣ неправо молвѣять волѣсви, но все то лжа есть; конь умерлъ, а я живъ»* 912 р. [11, с. 16].

Цілий спектр емоцій передано в уривку літопису, де йдеться про Ярослава Володимировича, який спочатку вбиває новгородців за те, що вони вбили варягів (його військо), а потім він дізнається про смерть молодшого брата Бориса і збирає залишки війська для походу на Святополка. Тут князь відчуває і сум та жаль за братом, і гнів на новгородців за вбивство війська варягів, і розпач від того, що потім сам новгородців «исѣче», і щире каяття за свої дії: *«заутра же собравъ избытокъ Новгородецъ, Ярославъ рече: «о люба моя дружина, юже вчера избихъ, а нынѣ быша надобъ». И утре слезъ, и рече имъ на вѣчи: «отець мой умерлъ, а Святополкъ съдѣтъ Києвѣ, избивая братью свою»* 1015 р. [11, с. 61].

Не тільки дія князя може виражати його емоційний стан, а й бездіяльність. Найкращим прикладом тут є уривок про осліплення Василька Теревовльського. Коли Святослав та Давид сидять з Васильком в «истобке», Святослав все умовляв Василька залишитись, а Василько відповідав йому, то Давид не брав участі в розмові, а весь час *«Давидъ же съдѣше акы нѣмъ»* 1097 р. [11, с. 110].

Напруженість ситуації тут підкреслено таким елементом оповіді, як діалог. Зрозуміло, що в «истобке» не був присутній сам літописець, і тому не міг достеменно знати, що і як князі говорили, але автор задля акцентування драматичного моменту вписує діалог між Святополком та Васильком, у той час як Давид в розмові участі не бере, і навіть коли до нього говорить Василько, він відповідає коротко, а потім взагалі виходить, ніби шукаючи Святополка.

У цьому уривку літописець показує страх Давида перед наступним можливим братовбивством, його вагання між ослухом старшого Святополка і вбивством Василька, непевність щодо власних дій; здається, що автор засуджує цю непевність, м'якотілість Давида, його послушливість до Святополка, яка призвела до страшної трагедії. Внутрішні переживання Давида настільки захопили його, що він не може говорити і тому сидить ніби німий.

Цікавий діалог розгортається між князем Володимиром і філософом в оповіді про вибір віри. Усі попередні послі тільки оповідають князю про їх віру, а князь сухо відповідає. Філософ же зацікавив

Володимира, і це показано в його прагненні підтримати діалог, дізнатись більше про віру філософа: *«послушаю радъ»* 986 р. [Полное собрание русских летописей, с. 37]. Князь Володимир тут постає активним учасником діалогу, він говорить про свої враження щодо інших вір та більше розпитує про християнство: *«рече же Володимеръ: «то что ради сниде Богъ на землю, и страсть такою прія?»* 986 р. [11, с. 37].

Отже, драматизація оповіді, себто введення діалогів та полілогів, є одним із методів літописця, що сприяє демонстрації емоційного стану князя та, як результат, – міркуванню автора про образ ідеального князя.

В деяких випадках використано такий спосіб зображення емоцій – це пряма мова, коли князь сам відкрито говорить про власні емоції. В оповіді про розбійників літописець так передає стан князя: *«и рѣша епископи Володимеру: «се умножишася разбойници; почто не казниши ихъ?» Онъ же рече имъ: «боюся грѣха»* 996 р. [11, с. 54]. Літописець не боїться говорити про емоції князя, показуючи визначні моменти князювання через опис емоційного стану, а не вчинків. Тобто літописцю важливо усвідомити та передати слухачам те, ким князь відчуває сам себе, що він сам думає – а насправді, що думає літописець, – про природу князівської влади.

Разом із тим автор не просто передає емоційний стан князів – у деяких випадках певні емоції князів показано як причину міжусобиць. На думку літописця, головним приводом для війни між Олегом та Ярополком є вбивство Люта, сина Свинельда, воєводи Ярополка, що і підкреслено в Повісті: *«и о томъ бысть межю ими ненависть Ярополку на Ольга»* 975 р. [11, с. 31]. Також ненависть та гнів князів показані як першопрчина походів на Олега Святославича, після того як той не пішов разом зі Святополком Ізяславичем та Володимиром Мономахом на половців: *«Олегу же обѣщавъсь нима, и пошедъ, не иде съ нима въ путь единъ... и начаста ангвѣ имѣти на Олга, яко не шедшо ему съ нима на поганья... и бысть межю ими ненависть»* 1095 р. [11, с. 97]. Літописець не говорить прямо, що емоції гніву та ненависті погані, але він змальовує наслідки цих емоцій. І не тільки саме ці емоції він засуджує, а загалом занадто велику емоційність князя: *«Святополкъ и Володимеръ посласта къ Олгови, глаголюща сица: поиди Киеву, да порядъ положимъ о Русьстгѣи земли, пред епископы и пред игумены, и пред мужи отецъ нашихъ, и пред людми градьскими, да бѣхом оборонили Русьскую землю от поганых. Олегу же въспримъ*

смысль буй и слова величава, рече сице: нгысть мене льпо судити епископу, ли игуменомъ, ли смердомъ» 1096 р. [11, с. 98]; що і призвело до міжусобиці.

З одного боку, літописець говорить про емоції як про виразник щирості князя, показує його живим та людяним, а не просто відстороненим образом. У той самий час автор засуджує певні емоції князів, такі як ненависть, лють, страх, і взагалі, засуджує запальність, гарячкуватість людини, від якої залежить ціла країна.

Описи емоційного стану князя виконують декілька функцій одночасно: по-перше, показ емоцій посилює драматичність оповіді; по-друге, зображення емоції князя ніби наближає його до простих людей, через таке зображення літописець показує князя живим та реалістичним, якому можна співчувати, довіряти тощо. Такі описи мають для читача більшу достовірність, ніж просто порічні записи подій; вони підкреслюють бачення автора, його художній задум, за допомогою описів емоцій літописцю вдається чіткіше розповісти і наголосити на важливих рисах князя.

На час написання «Повісті минулих літ» літописець ще не усвідомлював всіх складових образу князя, ще не існувало чіткого уявлення князівської влади. Літописець сам намагається віднайти цей ідеальний образ. Деякі важливі для себе риси він підкреслює, повторює те, що вже викристалізувалось (мир, військова слава, центр країни як осередок князя), у деяких судженнях він ще вагається: рід-ієрархічність протиставляється єдності, особисті інтереси – державним тощо. Автор літопису на сторінках Повісті відшукуює та конструює ідеальний образ руського князя.

Література

1. Левшун Л. В. О слове преображенном и слове преображающем: теоретико-аналитический очерк истории восточнославянского книжного слова XI–XVII веков. Минск: Издательство Белорусской Православной Церкви, 2009. 895 с.

2. Чижевський Д. Історія української літератури. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 511 с.

3. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология: монография. Киев: Наукова думка, 1992. 221 с.

4. Вилкул Т. Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. Москва: Квадрига, 2009. 408 с.

5. Дёмин А. С. Заметки по персоналогии «Повести временных лет». *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва, 1998. Сб. 9. С. 52–78.

6. Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. URL: <https://www.lihachev.ru/lihachev/bibliografiya/nauka/istoriya/1859/> (дата звернення: 06.08.2021).

7. Половой Н. Я. Русское народное предание и византийские источники о походе Игоря на греков. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Москва; Ленинград, 1960. Т. 16. С. 105–111.

8. Никитин А. Л. Первый Рюрик и варяжская легенда. *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва, 1994. Сб. 7, ч. 2. С. 375–396.

9. Кузьмин А. В. Боярский двор как историко-топографический комментарий летописца XI века. *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва, 2000. Сб. 10. С. 44–51.

10. Джиджора Є. Архітектоніка образу Хрестителя Русі в службі князю Володиміру. *Діалог: медіа-студії*. 2015. Вип. 21. С. 69–83.

11. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1846. Т. 1. С. 1–123.

12. Пауткин А. А. Характеристика личности в летописных княжеских некрологах. *Герменевтика древнерусской литературы*. Москва, 1989. Сб. 1: XI–XVI вв. С. 231–246.

References

1. Levshun, L. V. (2009). *O slove preobrazhenom i slove preobrazhayuschem: teoretiko-analiticheskiy ocherk istorii vostochnoslavlyanskogo knizhnogo slova XI–XVII vekov* [About the word transformed and the word transforming: a theoretical and analytical sketch of the history of the East Slavic book word of the XI–XVII centuries]. Minsk. [in Russian].

2. Chyzhevskiy, D. (1956). *Istoriia ukrainskoi literatury* [History of the Ukrainian Literature]. New-York. [in Ukrainian].

3. Tolochko, A. P. (1992). *Knyaz v Drevney Rusi: vlast, sobstvennost, ideologiya* [Prince in Ancient Rus: power, property, ideology]. Kyiv. [in Russian].

4. Vilkul, T. L. (2009). *Lyudi i knyaz v drevnerusskih letopisyah serediny XI–XIII vv.* [People and the prince in the Old Rus chronicles of the mid-11th–13th centuries.]. Moscov. [in Russian].

5. Dyomin, A. S. (1998). Zаметki po personologii «Povesti vremennyih let» [Notes on the personology of the «Tale of Bygone Years»]. *Germevenitika drevne russkoy literatury* [Hermeneutics of Ancient Rus Literature], Vol. 9, 52–78. Moscov. [in Russian].

6. Lykhachev, D. S. Chelovek v lyterature Drevnej Rusy [Man in the literature of ancient Rus]. URL: <https://www.lihachev.ru/lihachev/bibliografiya/nauka/istoriya/1859/> (Last accessed: 06.08.2021) [in Russian].

7. Polovoj, N. Ya. (1960). Russkoe narodnoe predanye y vyzantijskyye ystochnyky o pokhode Yhoria na hrekov [Rus folk tradition and Byzantine sources about Igor's campaign against the Greeks]. *Trudy Otdela drevnerusskoj lyteratury* [Proceedings of the Department of Old Russian Literature]. Vol. 16, 105–111. Moscov, Leningrad. [in Russian].

8. Nykytyn, A. L. (1994). Pervyj Riuryk y variazhskaia lehenda [Rurik I and the Varangian legend]. *Germenevtika drevne russkoy literatury* [Hermeneutics of Ancient Rus Literature], Vol. 7, part 2, 375-396. Moscow. [in Russian].

9. Kuzmyn, A. V. (2000). Boiarskyj dvor kak ystoryko-topohrafycheskyj kommentaryj letopystsa XI veka [The Boyarsky Dvor as a Historical and Topographic Commentary by the Chronicler of the 11th Century]. *Germenevtika drevne russkoy literatury* [Hermeneutics of Ancient Rus Literature], Vol. 10, 44-51. Moscow. [in Russian].

10. Dzhydzhora, Ye. Arkhitektonika obrazu Khrestytelia Rusi v sluzhbi kniazia Volodymyru [Architectonics of the image of the Baptist of Rus in the service of Prince Vladimir]. *Dialoh: media-studii* [Dialogue: media studios]. No. 21 (2015), 69–83. [in Ukrainian].

11. *Polnoe sobranie russkih letopisey* [Complete collection of Russian chronicles]. [1846]. Vol. 1. Sankt-Peterburg. [in Russian].

12. Pautkin, A. A. (1989). Harakteristika lichnosti v letopisnykh knyazheskikh nekrologah [Characteristics of the personality in the chronicle princely obituaries]. *Germenevtika drevne russkoy literatury* [Hermeneutics of Ancient Rus Literature], Vol. 1, 231–246. Moscow. [in Russian].

Vostretsova K. O.

Postgraduate student in Nizhyn Mykola Gogol State University,
e-mail: katherinevostretsova@gmail.com

The King's image in chronicles of Medieval Rus (by The Tale of Bygone Years)

The article examines the artistic image of the prince in the Tale of Bygone Years. The main content of the article focuses on the attitude of the chronicler to the prince and the reflection of this attitude in the text. The author of the Tale builds the text with the help of antinomies: hierarchy and unity, personal and national interests, the prince as a leader and as dependent on the opinion of the boyars and townspeople. The chronicler balances between opposing judgments, trying to construct a balanced image of the prince. He often condemns certain prince's actions, and sometimes – approves of what is good for the country. And after the prince's death he wrote obituaries – words of praise – which mentioned the circumstances of death and burial, the appearance of the prince, his character traits, relations with the church and so on. A few passages depicting the prince's emotions in the pages of the Tale are also accurate. The chronicler simply describes a certain emotion of the ruler, directly naming it, conveys the emotional state through the expressive gestures of the prince, shows emotional tension through dialogic speech or its absence, inaction. Such a large amount of ways to portray the ruler in the text suggests that the author of the chronicle is not yet fully aware of all components of the image of the prince, that is, there is no clear idea of prince's power. The chronicler in the pages of the Tale only seeks and constructs the ideal image of the Rus prince.

Key words: Tale of Bygone Years, chronicle, prince, the image of the prince, the image of the emotional state, the artistic image.